արագացրին Բագրատունյաց թագավորության անկումը և նախապատրաստեցին ամբողջ Հայաստանի նվաճումը սելջուկյան թուրքերի կողմից։

2. ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ 1045—1063 ԹԹ.

Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումից հետո, բացի Վանանդից, Արցախից, Գուգարքից, Սյունիքից, Դվինից և Նախճավանի շրջակայքից, Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր նահանգներն ու գավառներն արդեն գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո։ Սելջուկյան արշավանքների ծավալման շրջանում՝ 1045—1071 թթ. կայսրության արևելյան և հարավ-արևելյան տիրույթները, որոնք իրենց մեջ հիմնականում ընդգրկում էին Հայկական լեռնաշխարհը, բաժանված էին Միջագետքի, Տարոնի, Վասպուրականի և Անիի կատապանություններին։

Տիրանալով Հայկական լեռնաշխարհին, կայսրությունն այժմ ինքը պետք է պաշտպաներ իր նոր սահմանները՝ զանազան կողմերից Հայաստան բերված օտար վարձկան զորքերով, «որոնց համար այս երկիրը ոչ հայրենի տուն էր, ոչ էլ հարազատ բնակավայր»[21]։

Ստեղծված դրությունը այսպես են գնահատել սելջուկյան արշավանքների ժամանակակիցները. «զի զարս քաջս և զհզօրս. քակեալ հանին յարևելից Հոռոմք և կուրտ (ներքինի) զօրապետօք ջանային. պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն արևելից»[22]։

Բյուզանդական ժամանակագիրները, պատմելով 1044 թ. դեպքերի մասին, վկայում են, որ Մոնոմախ կայսրը (1042—1055) դրամական հարկ գցեց արևելյան սահմանագծի երկարությամբ ապրող մանր ապահարկ իշխանների վրա, փոխարենը «իբերներին»[23] (իբիրական բանակաթեմի վրացիներին և հայերին) ազատեց կայսրության պաշտպանության համար 50000 զորք տրամադրելու պարտավորությունից։ Միաժամանակ հոգ չտարավ կայսրության սահմանները ամրացնելու և պաշտպանելու վերահաս վտանգից[24]։

Անշուշտ, 50000 զորքի (որն այնքան հայրենասիրական խանդավառությամբ պաշտպանում էր դժբախտ հայրենիքի սահմանները), վերացումը թուրքական արշավանքների և նրանց հաջորդող նվաճումների արագ հաջողության պատճառներից մեկն էր։

Ինչպես նշվեց, սելջուկյան թուրքմենների արշավանքները Հայաստանում 1028—1045 թթ. ավարառու մանր ասպատակությունների բնույթ էին կրում։ Սակայն, սկսած 1047 թ. մինչև 1063 թ. սելջուկյան զորքերի արշավանքներն ավելի ծավալվեցին։ Նրանք թափանցում էին Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը, ասպատակում, ավարի մատնում ու ամայացնում էին համարյա բոլոր մեծ քաղաքներն ու բնակավայրերը։ Այժմ այդ արշավանքները մեծ

---

21 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. III, էջ 29։

22 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 102։

23 Անիի թագավորության տարածքը մտնում էր Անիի և Իբերիայի կատապանության մեջ, որի կենտրոնը Անին էր։

24 Տե՛ս Schlumberger, L'Epopée, III, p. 553.

մասամբ կատարվում էին սելջուկյան սուլթան Տուղրիլ բեգի հրամանով, նրա անմիջական տեղակալների կամ թե հենց իր՝ սուլթանի ղեկավարությամբ. Բացի քոչվոր թուրքմեն հրոսակներից, այդ արշավանքներին մասնակցում էին նաև սելջուկյան պետական կանոնավոր զորաբանակները։

1040 թ. Դանդանականի ճակատամարտում Ղազնևյանների դեմ տարած վճռական հաղթանակից հետո հռչակվեց սելջուկյան սուլթանությունը, և Տուղրիլ բեգը դարձավ պետության ղեկավար։ Սելջուկների ուժերը համալրվում էին օղուզ-թուրքմենների գաղթերով, ընդ որում 1040-ական թվականների արշավանքները սոսկ ռազմական առաջխաղացում չէին, այլև ցեղախմբերի տեղափոխություն՝ բնակության և արոտավայրեր որոնելու նպատակով[25]։

Դեպի Իրան օղուզների գաղթեր էին տեղի ունեցել 1017—1023, 1031, 1042 և 1047 թվականներին[26]։

1042 թ. գաղթած օղուզ-թուրքմենների և Տուղրիլ բեգի հարաբերությունները վատացան այն ժամանակ, երբ սուլթանը 1042 թ. գրավեց Ռեյը, իսկ 1043-ին՝ Համադանը, որով փակվեց օղուզների ասպատակությունների ճանապարհը։ Դեպի Հայաստան և Բաղդադ տանող ճանապարհների հատման կետում ընկած Ռեյը դարձավ սուլթանության մայրաքաղաքը։ Այս բանից դժգոհ, Ռեյում գտնվող թուրքմենները հրաժարվում են ենթարկվել սուլթանին և, փախչելով Իբրահիմ Յաննալի առջևից, անցնում են Ատրպատական։ Սակայն Ատրպատականում երկար չեն մնում, անցնում են քրդական Սարայ լեռնաշղթայի վրայով, ողողում Ջազիրան և սկսում իրենց սովորական ավերումն ու կողոպուտը, ապա Վասպուրականի վրայով վերադառնում են Առան՝ ճանապարհին տալով մարդկային մեծ կորուստներ։

Քանի որ այդ ցեղախմբերը Տուղրիլ բեգի հպատակներն էին[27], դրանց ոչնչացումը դրդապատճառ դարձավ մի շարք արշավանքների, որոնք նրա հրամանով կատարվեցին 1045—1055 թթ.։ Այս շրջանում՝ դեպի Բաղդադ առաջխաղացման ժամանակ, այսինքն կենտրոնում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններին զուգընթաց, կատարվեցին մի շարք խոշոր արշավանքներ նաև այլ ուղղություններով՝ հատկապես դեպի Հայաստան։ Երբ Իբրահիմ Յաննալը 1043—1047 թթ. զբաղված էր Համադան և Սպահան նահանգների գրավմամբ, Ջակիր բեգի որդին՝ Յակուտը նշանակվեց Ատրպատականը նվաճող զորքերի հրամանատար։

Այս տարիներին Արսլան Յաբղուի որդի Գթլմուշը, Խազարաց (Կասպից) ծովի հարավային ափերը գրավելուց հետո, անցնում է Արաքս գետը, մտնում Հայաստանի արևելյան կողմերը, այնտեղից էլ ուղևորվում դեպի Անի, Հայաստանի հյուսիսը, Տայք և Վրաստան[28]։ Յակուտի և Գթլմուշի ռազմական գործողություններին օժանդակում էին Ուրմիա լճի ավազանում մի քանի տարի առաջ հաստատված թուրքմենները։ Վերջիններիս ցեղային

---

25 Տե՛ս *W. Barthold*. Turkestan down to the Mongol Invasion t. I 135.

26 Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև *Захар ад-Дин Нишапури*, Сельджук-Наме, стр. 13.

27 Տե՛ս *Ибн ал-Асир*, стр. 114.

28 Տե՛ս *Schlumberger*, L'Epopée. III, p. 545—546.

առաջնորդները, ճանաչելով Տուղրիլի գերիշխանությունը, ազատ էին իրենց ավարառական գործողությունների մեջ։

Պետք է նշել, որ Խորասանից Իրանի վրայով դեպի Հայաստան ներխուժող թուրքմեն հրոսակների համար Ատրպատականը դարձել էր գլխավոր հանգրվան, թեկուզ այն պատճառով, որ գաղթող թուրքմենների անասունները սնող լեռնային հովիտները Խորասանի արոտավայրերից հասնում էին մինչև Համադան։ Բացի այդ, Ատրպատականը դարձել էր Ռումի (բյուզանդական կայսրության) դեմ զինվորական գաղութներ ստեղծելու հարմար վայր։ Հետևաբար հիմնականում Ատրպատականից և նրա վրայով էին կատարվում սելջուկյան արշավանքները։ 1045 թ. Անիի գրավումից հետո բյուզանդական զորքերի ուշադրությունը շեղելու նպատակով Տուղրիլը սելջուկյան մի բանակ ուղարկեց նրանց դեմ, իր հորեղբորորդու՝ Գթլմուշի հրամանատարությամբ։ Վերջինս, ինչպես տեսանք, արդեն անցել էր Արաքսը և ասպատակություններ էր կատարում Պարսկական Իրաքում թափառող թուրքմենների ուղեկցությամբ։ Սակայն, մինչև նրա գալը բյուզանդական զորքերը պարտվել էին Դվինի պարիսպների տակ, որից հետո Գթլմուշի բանակը շարունակեց ասպատակել այդ վայրերը[29]։

1047 թ. Տուղրիլի ազգական Հասան Խուլի[30] գլխավորությամբ սելջուկյան 20000-անոց մի բանակ մտնում է Վասպուրական, հասնում մինչև Բասենի գավառը և Վաղարշավան դաստակերտը։ Այս անցքերին ժամանակակից Արիստակես Լաստիվերտցին հետևյալն է գրում.

«Այս տարիներին (1047—1048) բացվեց երկնքի բարկության դուռը մեր աշխարհի վրա, և մեր դեմ շարժվեց Թուրքեստանից բազում զորք, որոնց ձիերն արագընթաց էին ինչպես արծիվները, իսկ սրանց սմբակները հաստատուն էին ապառաժի նման։ Նրանց աղեղները ձիգ քաշված էին և նետերը սուր էին. նրանք կորիճի պես գոտևորված էին և նրանց կոշիկների կապերը պինդ ամրացված էին։ Գալով Վասպուրականի գավառը՝ նրանք քաղցած գայլերի նման, որոնք չեն կշտանում ուտելուց՝ հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա։ Նրանք եկան մինչև Բասեն գավառը, մինչև մեծ դաստակերտը, որ կոչվում է Վաղարշավան և քանդեցին ու ավերեցին սրով, հրով ու գերեվարությամբ քսան և չորս գավառ»[31]։

Վասպուրականի կատապան Ահարոն Բուլղարի և Անիի կատապան Կատակալոն Կեկավմենոսի միացյալ ուժերը Մեծ Զավ (Զաբ) գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում, թշնամուն թակարդի մեջ գցելու նպատակով, դիմեցին խորամանկության. դիտավորյալ նահանջելով, նրանք թողեցին իրենց ունեցվածքը։ Իսկ սելջուկ թուրքերը կարծելով, թե բյուզանդացիք պարտված նահանջում են, սկսեցին բաժանել ավարը. դարան մտած բյուզանդական զոր-

---

[29] Տե՛ս *Sadruddin el-Huseyni*, Ahbar ud-dovlet fs-selcukiyye.

[30] Տե՛ս *C. Cahen*, La première pénétration turque en Asie Mineure Byzantion, v. XVIII, 1968, p. 15.

[31] Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 64—65։ Աշխարհաբար թարգմանությունները վերցված են Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. III, Երևան, 1952, էջ 39։

քերը հարձակվեցին կողոպուտով զբաղված թուրքերի վրա և կոտորեցին նրանց. Հասանը և մի շարք այլ հրամանատարներ սպանվեցին[32]։

Այս ժամանակավոր հաջողությունից օգտվելով, Բյուզանդիան կարողացավ մի շարք բերդեր գրավել Դվինի Շադդադյաններից, սակայն հենց այդ ժամանակ Կ. Պոլսում ծագած Լևոն Թոռնիկոսի ապստամբությունը կայսրությանը ստիպեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները Դվինի դեմ և զորքերի մի մասը տեղափոխել Կ. Պոլիս։ Դվինի համառ դիմադրությունը և Լևոն Թոռնիկոսի ապստամբությունը փաստորեն վերջ տվեցին կայսրության հաջողություններին[33]։ Բյուզանդական զորքերի տեղափոխումը Կ. Պոլիս և արևելյան սահմաններում պաշտպանության թուլացումը բացեցին ճանապարհը սելջուկյան արշավող զորքերի առաջ։

Հասանի բանակի ամոթալի պարտության վրեժը լուծելու և 1047 թ. Խորասանից գաղթած թուրքմեններին կենտրոնից հեռացնելու նպատակով, Տուղրիլ-բեգը, որը զբաղված էր Տիգրիսի արևելյան կողմերը նվաճելով, 100000-անոց մի բանակ հանձնում է իր եղբորը՝ Իբրահիմ Յաննալին և Գթլմուշին, որոնց միանում են նաև Ատրպատականում համախմբված վերոհիշյալ թուրքմենները, և հրամայում է արշավել Հայաստան։ Սելջուկյան բանակները Ատրպատականից Խոյի և Սալմաստի վրայով ներխուժում են Հայաստան[34]։

«497 թ. մեր թվականության (1048—1049),— վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին,— որը մեր գերության երկրորդ տարին էր՝ մյուս անգամ շարժվեց ահագին ալեկոծությամբ գազանության մրուրը, բարկությամբ լիքը՝ Պարսկաստանի կողմից և եկավ լցվեց Բասենի և Կարնո ընդարձակ դաշտը։ Հեղեղատի ցայտուկները բռնեցին երկրի չորս անկյունները արևմուտքում՝ մինչև Խաղտյաց գավառը, հյուսիսում՝ մինչև Սպեր և մինչև Տայքի ու Արշարունիքի ամրությունները, իսկ հարավում՝ մինչև Տարոն և մինչև Հաշտյանքի գավառները՝ մինչև Խորձյանի անտառը»[35]։

Սելջուկյան հրոսակները բազմաթիվ ավաններ և գյուղեր ավերեցին, շատ մարդկանց կոտորեցին։ Սոսկալի ջարդ ու ավերածություն գործեցին մանավանդ Մանանաղի գավառի Սմբատաբերդ կոչվող լեռան վրա, ուր ապաստանել էր ժողովրդի մեծ բազմություն՝ իր ունեցվածքով։ Հարձակվելով սրանց վրա, թուրքերը քանդել էին ամրությունը և ներս խուժելով Սմբատաբերդ՝ սրի էին անցկացրել, գերել բոլորին[36]։

Բյուզանդական բանակը սկզբում անգործության մատնվեց, փոխանակ անմիջապես դիմագրավելու ահարկու վտանգը։ Վասպուրականի կատապան Ահարոն Բուլղարի գլխավորությամբ բյուզանդական բանակը քաշվեց Վանանդ գավառի մի կողմը՝ Վրաստանի սահմանի վրա և սպասեց կայսրի հրամանին ու

---

32 Տե՛ս «Повествование вардапета Аристакэса Ластивертци», М., 1968, стр. 161. O. Turan, Selçuklular tarihi ve Turkislam medenyeti, Ankara, 1965, p. 75.

33 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 212—213։

34 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 102։

35 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 67, Հ. Մանանդյան, էջ 40։

36 Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 71—74։

նրա կողմից ուղարկվելիք ռազմական օգնությանը՝ վրաց էրիսթավ Լիպարիտի գլխավորությամբ։ Իբրահիմ Յաննալի զորքը, օգտվելով բյուզանդական բանակի անգործությունից, սկսեց հետապնդել նրան, ապա հարձակվեց հարուստ վաճառաշահ Արծն քաղաքի վրա (որը պարիսպներ չուներ) և հիմնովին կործանեց այն։

Արծն քաղաքի ավերման մասին մանրամասն տեղեկություն տալիս է նաև Մատթեոս Ուռհայեցին։

«Եվ ահա այս թվականին (ՆՂԸ՝ 1049),— պատմում է Ուռհայեցին,— անօրենների զորքերը հասան Հայոց հռչակավոր ու բազմամարդ քաղաքը, որն անվանվում է Արծն, և տեսան, որ այդ քաղաքն առանց պարսպի է, լցված է տղամարդկանց ու կանանց անթիվ բազմությամբ և ունի անհամար քանակությամբ ոսկի ու արծաթ։ Եվ քաղաքացիները տեսնելով այլազգիների զորքը՝ միահամուռ կերպով ելան պատերազմի... այլազգիները սրերով հարձակվեցին քաղաքի վրա և սաստիկ կոտորած արին ու սրի անցկացրին հավասարապես ամբողջ քաղաքը՝ մոտ 150000 մարդ։ Այլ ոսկու, արծաթի ու դիպակների մասին ավելորդ է խոսել, որովհետև անկարելի է այդ գրի անցկացնել»[37]։

Պետք է նշել, որ այս աղետների պատճառը Բյուզանդական կայսրության քաղաքականությունն էր, որը երկիրը թողել էր անպաշտպան և զինվորական հայրենասեր հայ տարրը փոխարինել օտար վարձկան զորքերով։ Սակայն զգալով, որ առանց հայերի և վրացիների համագործակցության Կատակալոնը և Ահարոնը պիտի չկարողանան կասեցնել սելջուկյան հաղթական արշավը, բյուզանդացիները օգնության կանչեցին Գրիգոր Մագիստրոսին և վրաց Լիպարիտ իշխանին։ Ուստի, երբ վերջիններս ժամանեցին իրենց զորքերով, բյուզանդական բանակը դուրս եկավ խրամատներից։ Մեծ ընդհարումը սելջուկյան բանակի հետ տեղի ունեցավ 1048 թ. սեպտեմբերի 18-ին Բասենի մեծ դաշտում՝ Կապուտռու բերդի մոտ, որը գտնվում է Արշովիտում[38]։ Պետք է նշել, որ սելջուկների այս արշավանքի հենց սկզբից վերոհիշյալ զորավարները անմիաբան էին և անհամերաշխ։ Հատկապես հակասական էին Կատակալոնի և Ահարոնի ռազմական ծրագրերը։ Կռվի կեսին Ահարոն Բուլղարն իր զորամասերով նահանջեց, իսկ մնացյալ զորքը չարաչար պարտություն կրեց։ Սելջուկները տուն վերադարձան իրենց հետ տանելով մեծ թվով բյուզանդական պատրիկներ, վրաց Լիպարիտ իշխանին, ասվում է նաև՝ 100000 գերի և մեծաքանակ ավար[39]։

Պարսկական Իրաքում և հատկապես Հայաստանում ձեռք բերված մեծ քանակությամբ գերիները, անասուններն ու հարուստ ավարը ուռճացրին Թուրքմեն առաջնորդներին։ Բյուզանդական կայսրի հետ 1049 թ. սկսված հաշտության բանակցությունները վերջացել էին զինադադարի կնքմամբ[40], ուստի

---

37 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 102—103, տե՛ս Հ. Մանանդյան. էջ 42։

38 Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 80—81, Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 107։

39 Տե՛ս *Ибн ал-Асир*, стр. 116.

40 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան. Երևան, 1965, էջ 245։

Տուղրիլը ստիպված էր մոտավորապես չորս տարի դադարեցնել արշավանքները կայսրության դեմ, մանավանդ որ զբաղված էր թուրքմենների ապստամբության ճնշմամբ, մյուս կողմից՝ սուլթանի գլխավոր նպատակն էր գրավել Բաղդադը՝ մահմեդականների խալիֆայի նստավայրը։

Այս տարիներին Բյուզանդիան նույնպես չէր կարող ձեռնարկել ռազմական գործողություններ իր արևելյան սահմաններում, որովհետև ստիպված էր բանակների մի մասը տեղափոխել Բալկանյան թերակղզի՝ պեչենեգների ահարկու գրոհները կանգնեցնելու համար։

Բյուզանդիան ահաբեկված սելջուկյան արշավանքներից, թեև որոշ չափով մեղմացրել էր իր հարկային և վարչական քաղաքականությունը հայերի հանդեպ, սակայն դեռևս շարունակում էր իր ոտնձգությունները հայ իշխանների ինքնուրույնության դեմ։ Ուստի սելջուկյան առաջին խոշոր արշավանքներից հետո, փոխանակ հենվելու հայկական ռազմական ուժի և դիմադրողականության վրա, որոշեց վերջ տալ նաև Պաղինի գավառում Արկնի կենտրոնով պահպանվող հայկական իշխանության ինքնուրույնությանը, խոցելի դարձնելով նաև իր հարավային սահմանները թուրքական հետագա արշավանքների առաջ։

1052 թ., թեև սելջուկյան բանակները խոշոր արշավանքներ չկատարեցին Անդրկովկաս և Հայաստան, սակայն ստեղծվում էին նախադրյալներ առաջիկա ներխուժումների համար։ Թուրքմենները խոշոր ցեղախմբերով արոտավայրեր որոնելով գաղթում էին Իրան և ապա ողողում պարսկական Իրաքը։ Բնակչությունը ահաբեկված փախչում է Բաղդադի կողմերը։ Խալիֆան բողոքում է Տուղրիլ բեգին. վերջինս արգելում է նրանց շարժումը դեպի Իրաք և հրամայում է Ատրպատականի վրայով շարժվել Հայաստան։ Պետք է նշել, որ թուրքմենների շարժման ուղղության փոխվելը կապված էր նաև վրացիների կողմից 1051—1052 թթ. Տփղիսի և Գանձակի ամիրայությունների դեմ կատարած արշավանքների հետ։

Այսպես, Գթլմուշը 1053 թ. թուրքմենական մի խոշոր բանակի գլուխ անցած պաշարեց Կարսը և մեծ կոտորած կազմակերպեց այնտեղ, սակայն վերջնականապես չկարողանալով գրավել քաղաքը, և հավանաբար, վախեցած Տուղրիլ բեգի հետապնդումից, արագ նահանջեց Իրաք։ Վերադարձի ժամանակ, Դվինի ճանապարհի վրա գտնվող Սուրմարի քաղաքի հայ բնակիչները անակնկալի բերեցին Գթլմուշի նահանջող 60000-անոց բանակին։ Մի գիշեր, հյուրասիրելով այդ հրոսակներին գինիով, լուսադեմին կոտորում են, և Գթլմուշը իր փոքրաթիվ թիկնապահներով հազիվ ճողոպրում է[41]։

Վրաստանի առաջխաղացումը կանգնեցնելու և մյուս կողմից՝ Գթլմուշին հետապնդելու նպատակով, Տուղրիլ բեգը 1052—1053 թթ. երկու անգամ արշավեց Վրաստան, այն դարձնելով սելջուկյան սարսափելի ասպատակությունների թատերաբեմ։ Սակայն նկատելով, որ բյուզանդացիները կարողացել են որոշ չափով ամրացնել Վրաստանը, 1054 թ. ավար և գերիներ ձեռք բերելու, ինչպես և նոր եկած թուրքմենների ախորժակին գոհացում տալու համար, անթիվ զորքերով, փղերով, կառքերով և ռազմական սարքավորումով Ատըր-

---

[41] Տե՛ս «Köprülü F. Anadolu Selçuclulari tarihinin yerli Kaynaklari», Belleten, XXVII, p. 459.

պատականի վրայով խուժեց Հայաստան։ Սելջուկ թուրքերը թեև մեծ հաջողությունների չհասան Կարինի և Կարսի կողմերում, այնուամենայնիվ կողոպտեցին Տարոն, Խորձյան և Անձիտ գավառները, Եկեղյաց, Տայքի, Խաղտյաց ու այլ շրջանները, բնակչության մի մասին սրի քաշեցին, շատերին գերի տարան։ Առավել ուժեղ դիմադրեցին Կարսի հայ ռազմիկները՝ ցուցաբերելով հայրենիքի պաշտպանության անձնազոհության և նվիրվածության հերոսության օրինակներ։ Քաղաքի շուրջը մղված մարտերի ժամանակ հատկապես աչքի ընկավ Թաթուլ անունով մի իշխան, որը մահացու հարվածով վիրավորել էր Տուղրիլի ազգական սելջուկ մի երիտասարդի, բայց ինքն էլ գերի էր ընկել։ Իր մոտ կանչելով Թաթուլին Տուղրիլը ասում է. «Եթե սա (վիրավորը) ապրի, քեզ կազատեմ, իսկ եթե մեռնի, կհրամայեմ քեզ մատաղ անել նրան»։ Թաթուլը հանդուգն պատասխանում է. «Եթե հարվածն իմն է, չի ապրի»[42]։

Տուղրիլի զորքերը չկարողանալով գրավել Մանազկերտ քաղաքը, գնացին ասպատակելու մյուս գավառները։ Հարուստ ավարով վերադարձի ճանապարհին նորից պաշարեցին Մանազկերտը։ Քաղաքի բնակիչները հաջողացրին սննդամթերք բերել դրսից[43], և մեծ վճռականությամբ պաշտպանել քաղաքը։ Այս անգամ պաշարելով Մանազկերտը, Տուղրիլը հույս ուներ պատերազմական մեքենաների օգնությամբ քանդել պարիսպը կամ թե անցք փորելով ներխուժել քաղաք։ Սակայն այդ բոլոր ձեռնարկումները խափանվեցին քաղաքացիների և քաղաքի կառավարիչ Վասիլ իշխանի հերոսական ջանքերի շնորհիվ։ Քաղաքը մի ամիս պաշարելուց հետո սելջուկները համոզվեցին, որ այն գրավել չեն կարող և հեռացան Պարսկաստան։ Սակայն նրանք Մանազկերտում կրած անհաջողության վրեժը հանեցին հայկական մյուս քաղաքներից և ավաններից։ Նահանջի ճանապարհին ավերեցին Արծկեն, Բերկրին և այլ բնակավայրեր, սրի անցկացնելով բնակիչներին։

Արիստակես Լաստիվերտցին հռետորական ոճով այսպես է նկարագրում սելջուկ թուրքերի այս ավերածությունները։

«Իսկ այն ժամանակվա չարագործությունները, որ նրանք մեր աշխարհին հասցրին ո՞վ էր կարող գրի առնել կամ ո՞ւմ միտքը ի վիճակի է այդ հաշվի անցկացնել. որովհետև բոլոր այս երկրները լիքն էին դիակներով, թե շեն և թե անշեն վայրերը, ճանապարհները և անապատ տեղերը, քարանձավները և առապարները, խիտ անտառները և ժայռոտ տեղերը։ Եվ բոլոր մարդաբնակ տեղերում նրանք հրդեհեցին և ոչնչացրին տներն ու եկեղեցիները. այս հրդեհի բոցն ավելի էր, քան Բաբելոնի հնոցինը։ Եվ այսպիսի ձեռնարկությամբ նրանք կործանեցին մեր երկիրը, ո՛չ թե մեկ անգամ, այլ երեք անգամ՝ մեկ մեկու ետևից վերադառնալով, մինչև որ մեր երկրում ամեն տեղ հատան բնակիչները և դադարեց անասունների բառաչը»[44]։

Սելջուկ թուրքերի կատարած վերջին ավերածություններն է՛լ ավելի ուժեղացրին հայ ժողովրդի զանգվածային արտագաղթը դեպի Բյուզանդիայի

42 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 88։

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90—94։

44 Նույն տեղում, էջ 85, Հ. Մանանդյան, հատ. Գ, էջ 48։

կենտրոնական և հարավ-արևմտյան նահանգները, մանավանդ դեպի Կապադովկիա և Կիլիկիա։ Մանազկերտի մոտ կրած անհաջողությունից հետո, Տուղրիլ-բեգը ստիպված էր հանգիստ թողնել Հայաստանը։ Կռիվներ էր վարում գլխավորապես Միջագետքում և Պարսկաստանի հարավային կողմերում, հիմնականում զբաղված էր կայսրության իսլամական թիկունքի ամրապնդմամբ։

Դեռևս 1054 թ. Տուղրիլին հաջողվել էր վերջնականապես հպատակեցնել Գանձակի և Դվինի Աբու-լ-Ասվար ամիրային, ինչպես և Ատրպատականի տարբեր շրջանների տերերին[45]։

1058 թ. Տուղրիլը Բաղդադի խալիֆայից ստացավ սուլթանի կոչում, և դրանով պաշտոնապես հիմք դրվեց սելջուկյան աշխարհակալ պետության։

Նախորդ արշավանքների ժամանակ ավերածություններից զերծ մնացած Մրվանյանների ամիրայությունը Դիարբեքիրում, որը համագործակցել էր Եգիպտոսի խալիֆային օժանդակող արաբ ամիրաներին, հպատակություն հայտնեց Տուղրիլին։

1056 թ. Ատրպատականի և Առանի սելջուկյան բանակների հրամանատար, Տուղրիլ բեգի եղբորորդի Յակութը և թուրքմեն ամիրաներից Սաբուկը մի շարք ասպատակություններ կատարեցին Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում։ Ապարդյուն էին անցնում այդ արշավանքները կանգնեցնելու համար բյուզանդական կայսրի կողմից սահմանային ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակված Նիկեփոր Վրիեննոսի պաշտպանական ուշացրած ձեռնարկումները։ 1057—1058 թթ. Յակութի խմբերին է միանում նաև Իբրահիմ Յաննալին օժանդակող և Տուղրիլ սուլթանի դեմ ապստամբած թուրքմենների մի մասը, որոնք կրկին պաշարում են Կարսը։ Չկարողանալով գրավել բերդը, նրանք անցնում են Անի։ Բախվելով Անիի ամրակուռ պարիսպներին, հրոսակախմբերը մտնում են Բասենի հովիտը, ավերածության ենթարկում մի շարք բնակավայրեր և գյուղեր։ Մեծապես տուժում է Օկոմի քաղաքը, որտեղ սելջուկները կոտորում են 30000 բնակիչ և ավերակի վերածում այն[46]։

Թուրքմենները տեսնելով, որ երկիրը անպաշտպան է, սկսում են հաճախակի ասպատակել Հայաստանի տարբեր գավառները։ Այսպես, նույն՝ 1057 թ. նրանք մտնում են Մանանաղի գավառը, որտեղ բաժանվում են երկու մասի։ Մի մասը խուժում է Հաշտյանք գավառը, կողոպտում և կոտորում Երիզա ավանի բնակիչներին, ապա անցնելով Կարնո գավառը, պաշարում է Բլուր ավանը և կոտորում 7000 բնակիչների, որոնք ապաստան էին գտել այնտեղ[47]։ Իսկ մյուս մասը ասպատակում է Անձիտ և Խորձյան գավառները[48]։

1058 թ. սելջուկները Աբու Դինար ամիրայի գլխավորությամբ ձեռնարկեցին մի նոր արշավանք՝ Հարուստ և փարթամ Մելիտինե քաղաքի վրա։ Այս

45 Տե՛ս Ибн ал-Асир, стр. 117.

46 Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 102։

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108, Մ. Չամչյան, հատ. II, էջ 963, 964։

48 Տե՛ս Մ. Չամչյան, հատ. II, էջ 965։

անգամ էլ սելջուկյան բանակը բաժանվեց երկու մասի։ Մի մասն անցնելով Ճորոխի հովտով, գրավեց Կոլոնիա[49] քաղաքը, մյուս մասը՝ մոտ 3000 հոգի, Աբու Դինարի հրամանատարությամբ, հարձակվեց Մելիտինեի վրա, գրավեց այն, տաս օր շարունակ կողոպտեց ու կոտորեց բնակիչներին, ապա անցավ Անձիտ գավառը։ Սակայն սելջուկների այս արշավանքը վերջացավ նրանց լիակատար պարտությամբ։ Երբ նրանք ավարով ու գերիներով Արածանիի հովտով վերադառնում էին Իրան, Տարոնի սահմաններում՝ ս. Կարապետ վանքի մոտ նրանց ճանապարհը կտրեցին քաջ սասունցիները, որոնց գլխավորում էր Մամիկոնյան Թոռնիկ իշխանը։ Անակնկալի եկած սելջուկները կորցրեցին ամբողջ ավարը և ցրտահար եղան։ Կենդանի մնացածները մազապուրծ փախան[50]։

Իբրահիմ Յաննալի ապստամբությանը մասնակցած թուրքմեն ցեղախմբերի ընչաքաղց ախորժակին հագուրդ տալու և ապստամբ տարրերին կենտրոնից հեռացնելու նպատակով, Տուղրիլ սուլթանի հրամանով 1060 թ. մի շարք արշավանքներ են կազմակերպվում դեպի Հայաստանի արևմտյան և հարավային շրջանները և սահմանամերձ բյուզանդական հարուստ քաղաքները։ Պետք է նշել, որ այս արշավանքներին դյուրություն էին ընձեռում ոչ միայն բյուզանդական կայսրությունում անընդմեջ բռնկվող գահակալական կռիվներն ու կենտրոնախույս ուժերի երկպառակությունները, այլև հայերի նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած անհեռատես քաղաքականությունը։

1059 թ. Կեկավմենոսը բյուզանդական զորքերով վերադառնում է Կ. Պոլիս Կոստանդին Դուկասին կայսերական գահին հաստատելու համար, անպաշտպան թողնելով արևելյան նահանգները։ Հայ և օտար ժամանակագիրները դառնությամբ են արձանագրում Բյուզանդիայի բռնած անտարբեր դիրքը սելջուկների կողմից Հայաստանի շեն վայրերի ավերման նկատմամբ։ 1059—1060 թթ. սելջուկների կողմից կատարված չարագործությունների առթիվ Սմբատ Սպարապետը մեղադրում է բյուզանդացիներին. «Եւ այս լինէր յանտիրութենէ, և ի չարաբարոյացն Յունաց. զի հանին զերկիրն Հայոց ի տերութենէ Հայոց, և զքաջ զօրականսն Հայոց սպանին խաբէմամբ»[51]։ Ապա ավելացնում է, որ այս սարսափելի օրերին անպաշտպան թողնելով Հայաստանը նրանք փախչում էին Կ. Պոլիս։

Միքայել Ասորին դառնությամբ նշում է, որ բյուզանդական կայսրերը ոչ միայն ասորիների, այլև հայերի նկատմամբ վարելով թշնամական քաղաքականություն, հրամայում էին վառել եկեղեցիների ու վանքերի գրքերը[52]։ Բյուզանդացիների վարած անհեռատես քաղաքականության և սելջուկների հաճախակի ավարառու արշավանքների համար բյուզանդացի պատմիչները ևս մեղադրում են կայսրերին։

1060 թ. Խորասանի Սալարի («Խորասանի Սալարը» տիտղոս է) գլխավորությամբ մի հրոսակախումբ արշավեց Եդեսիայի վրա։ Նոր կայսր Կոս-

---

49 Կոլոնիա կամ Կողոնիա՝ քաղաք Առաջին Հայքում։

50 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 130, Սամուել Անեցի, էջ 111։ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 54—55, Մ. Չամչյան, հատ. II, էջ 966—967։

51 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 56։

52 Տե՛ս *Michel le Syrien*, ch. III, p. 166.

տանդին Դուկասը Անտիոքի դուքս Խաչատուր Անեցու օժանդակությամբ ձախողեց Եդեսիայի պաշարումը։ Այնուհետև նույն թվականին սելջուկյան մի այլ բանակ՝ Սատախ, Կապպար (Ճապպար) և Տուղրիլ բեգի մեծ դիվանի այլ ամիրաների գլխավորությամբ արշավեց Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի որդիների՝ Ատոմի և Աբուսահլի տիրույթ Սեբաստիա քաղաքի վրա։ Վերջիններս փախան և ապաստանեցին խավատանեք անառիկ բերդում։ Սելջուկները հեշտությամբ գրավեցին անպարիսպ Սեբաստիան և կողոպտեցին Սենեքերիմ թագավորի գանձարանը, գերեվարեցին շատ կանանց ու երեխաների։ Թեև Կ. Պոլսից ժամանած օժանդակ զորքերը հայ զորավար Բանկուրասի գլխավորությամբ հետապնդեցին Ատրպատական վերադարձող սելջուկներին, սակայն ճանապարհին պարտություն կրեցին[53]։

Մինչ Բյուզանդիան, սթափվելով անընդհատ կրկնվող արշավանքներից, կսկսեր վերակառուցել Հայաստանում գտնվող ավերված բերդերն ու քաղաքների պարիսպները, 1062 թ. Տուղրիլի հրամանով, վերոհիշյալ Սալար Խորասանի գլխավորությամբ, Ճեմճեմ և Իսուլու ամիրաների ընկերակցությամբ, սելջուկյան թուրքմենական մի բանակ ներխուժում է Դիարբեքիրի սահմանում գտնվող Չորրորդ Հայքի՝ Պաղինի և Հայոց Միջագետքի Թլմուխի հայաբնակ շրջանները։ Թուրքերին միացավ նաև Մրվանյան Նիզամ ալ-Դաուլա Նասր ամիրան։ Ձեռք բերված գերիները վաճառվում էին Դիարբեքիրի և Ամիդի շուկաներում։ Կայսր Դուկասի ուղարկած բյուզանդական բանակը, Ֆրանկոպոլ (Հերվե) անունով նորմանդացի զորավարի գլխավորությամբ, որին միացավ նաև Եդեսիայի Տավտանոս զորավարն իր զորքով, հետապնդելով Ատրպատական վերադարձող սելջուկներին, պաշարում է Ամիդը։ Թեև Մրվանյան ամիրային հաջողվում է կաշառել Ֆրանկոպոլին և վերացնել քաղաքի պաշարումը, սակայն վերջինս 1063 թ., Կարին վերադառնալու ճանապարհին պարտության է մատնում Ճեմճեմ և Իսուլու ամիրաների հրոսակախմբերին[54]։

Այսպիսով, թեև Տուղրիլ բեգի ժամանակ՝ 1025—1063 թթ. կատարվող սելջուկյան արշավանքները չհանգեցրին Հայաստանի նվաճմանը, սակայն ամայացնելով Հայաստանը և թուլացնելով Բյուզանդիայի արևելյան սահմանների պաշտպանական գծերը, հող նախապատրաստեցին ոչ միայն ամբողջ Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրության Փոքր Ասիայի արևմտյան նահանգների նվաճման համար։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄԸ XI ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Տուղրիլ բեգի մահից հետո սուլթան դարձավ նրա եղբայր Չակիր բեգի որդի Ալփասլանը (1063—1072), որը պարտության մատնեց ապստամբ տարրերին, նրանց գլխավորներից Գթլմուշին, մաքրեց կայսրության արևելյան շրջանները խռովարարներից և Իրանի ամբողջ տարածքում իր տիրակա-

---

53 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 134—135, Մ. Չամչյան, էջ 973—975։

54 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 138, 144։ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 57—58։